

MILLIY XALQ TA'LIMI, ADABIYOT VA SAN'AT RIVOJIDA JADIDLARNING TUTGAN O'RNI

¹Aytmuratova Janilsin Jalgasovna, QQDU "O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi" kafedrasi dotsenti

²Quvatbayeva Charos, QQDU 3-bosqich talabasi

THE ROLE OF THE JADIDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL PUBLIC EDUCATION, LITERATURE AND ART

¹Aitmuratova Zhanilsin Zhalgasovna, Associate Professor of the Department of "History of Uzbekistan and Karakalpakstan", QQSU

²Kuvatbayeva Charos, 3rd year student, QQSU

РОЛЬ ДЖАДИДОВ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

¹Айтмуратова Жанилсин Жалгасовна, доцент кафедры "История Узбекистана и Каракалпакстана", ККГУ

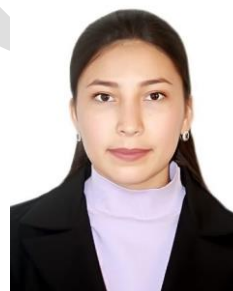
²Куватбаева Чарос, студентка 3-курса ККГУ

<https://orcid.org/0000-0001-7301-9763>

e-mail:

aytmuratova88.88@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada jadidlar harakatining ma'naviy-ma'rifiy asoslari va ularning bugungi kun jamiyatidagi dolzarbligi keng yoritilgan. Jadidlar faoliyati xalqning ilmga, ma'rifatga, adolatga, ijtimoiy xulqqa bo'lgan munosabatini o'zgartirish, ularning g'oyalari milliy tiklanish va ma'naviy yuksalishda asosiy omil sifatida qaralgan. Xalq ta'limi, adabiyot va san'at rivojini mustahkamlash kabi masalalarga bo'lgan e'tibor bugungi kun uchun ham muhim ekani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: jadidlar, ma'naviyat, ma'rifat, yoshlar, islohotlar, tarbiya, ilm,

Abstract: The article extensively covers the spiritual and educational foundations of the Jadid movement and their relevance in modern society. The activities of the Jadids were considered as a change in the people's attitude towards science, enlightenment, justice, social behavior, their ideas were considered as the main factor of national revival and spiritual upliftment. emphasizes that attention to such issues as strengthening the development of public education, literature and art is important today.

Keywords: jadids, spirituality, enlightenment, youth, reforms, upbringing, science.

Аннотация: В статье широко освещены духовно-просветительские основы движения джадидов и их актуальность в современном обществе. Деятельность джадидов рассматривалась как изменение отношения народа к науке, просвещению, справедливости, социальному поведению, их идеи рассматривались как основной фактор национального возрождения и духовного подъема. Подчеркивается, что внимание к таким вопросам, как укрепление развития народного образования, литературы и искусства, важно и сегодня.

Ключевые слова: джадиды, духовность, просвещение, молодежь, реформы, воспитание, наука.

KIRISH VA DOLZARBLIGI. XIX asrning 60-80-yillarida Turkiston o'lkasi Podsho Rossiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng, ta'lim sohasidagi inqiroz yanada chuqurlashdi. Turkiston o'lkasidagi barcha masjid, madrasalar maxsus tayyorlangan kishilar tomonidan nazorat ostiga olindi. Ko'plab masjid, madrasalar ish yuritish qobiliyatidan mahrum etilib,

yopib tashlandi. Podsho hukumati o'lkamizdagi eski maktab, madrasalarga qarshi har xil kurash usullaridan mohirona foydalana boshladi. 1890-yillardan boshlab masjid madrasalarni nazorat qilib borish uchun maxsus inspektor lavozimlari joriy etilgan bo'lsa, 1896-yildan boshlab maktab madrasalardagi ta'lim-tarbiya ishlari shahar hokimlari tomonidan nazorat qilib boriladigan

bo'ldi. Toshkentning ilg'or fikrli odamlari o'lkada o'zgarish va isloh qilishning yagona yo'li, bu ta'lim sohasini isloh qilish deb tushunadi. 1884-yil 19-dekabrda o'z qarashlari bilan tanilgan Toshkentlik savdogar Saydazimboyning uyida mahalliy xalq vakillari bolalari uchun dastlabki rus-tuzem maktabi ochildi. 1886-yilga kelib bunday rus-tuzem maktablarining soni Turkiston o'lkasida 14 taga yetgan bo'lsa¹, 1891-yilga kelib Turkiston o'lkasidagi bunday rus-tuzem maktablarining soni 89ga yetdi. Rus-tuzem maktablarida o'qish muddati 4 yil bo'lib, mahalliy xalq bolalari rus tili, matematika, rus qonunlaridan ta'lim olgan. Biroq Podsho Rossiyasining o'lkada rus-tuzem maktablarini ochib, mahalliy xalqning bolalarini rus tiliga o'rgatishga bo'lgan urinishlari o'z kutgan natijalarini bera olmadi. "Turkistonda rus-tuzem maktablarini ochib, undan ko'zlangan maqsadlarga erisha olmadi. Boshqa nodavlat maktablarning paydo bo'lishi tuzemchilarning keng ko'lamda ish yuritishiga to'sqinlik qildi".

METODLAR VA O'RGANILISH

DARAJASI. Jadidlar o'zlarining siyosiy an'analarini mashhur qrim-tatar siyosiy arbobi Ismoilbek Gaspirali dan oladilar. Ismoilbek zodagonlar oilasidan chiqqan bo'lib (1851-1914) Qrimda musulmon diniy maktabida, Moskvada harbiy bilim yurtida ta'lim oladi. Uning rahbarligida 20 yil davomida "Tarjimon" jurnali nashr etiladi. Ismoil Gaspiralinig "Tarjimon" jurnali Turkistonda jadidchilik harakati va maktablarining ochilishiga turtki bo'ldi. Turkistonda dastlabki jadid maktabi 1886-yilda To'raqo'rg'on (hozirgi Namangan viloyati)da, 1862-1937-yillar oralig'ida yashagan, Is'hoqxonto'ra Ibrat rahbarligida ochildi. Jadidlar an'anasi maktablarni isloh qilishga qaratilgan edi. 1892-yilda I.Gaspirali musulmon maktablarini isloh qilish loyihasini Turkiston general-gubernatori Rozenbaxga yuboradi va qoniqarsiz javob oladi.

1893-yili I.Gaspirali Buxoroga kelib, Buxoro amiri Abdulla bilan uchrashib yangi usul maktabini ochishni taklif qiladi. I.Gaspiralinig sa'y-harakatlari natijasida Buxoro amiri jadid maktablari ochishga ruxsat beradi. 1898-yili Qo'qonda Salohuddin boshchiligida ikkinchi jadid maktabi ochiladi. 1899-yilgacha Andijonda Shamsiddin domla rahbarligida jadidchilik maktabi ochilgan bo'lsa, 1901-yilda Toshkentda Munavvarqori rahbarligida, o'sha yili 1875-1943-yillar oralig'ida yashagan Abduqodir Shakuriy Samarqandda jadid maktablarini ochdi.

Al-Xorazmiyning "Al-Jabr" asari ilm-fan tarixida qanday buyuk kashfiyot bo'lgan bo'lsa, jadid maktablari musulmon dunyosi ta'limida ulkan yangilik bo'ldi. Ta'lim-tarbiya, maktab va maorif hamda

madaniyat rivojida katta turtki bo'ldi. Eski maktablarda bolalar 5-6 yilda savod chiqargan bo'lsa, jadid maktablarida o'rtacha bir yilda savodli o'qish va yozish imkoniyatiga ega bo'lgan. Uch bosqichli jadid maktablari paydo bo'ldi. Boshlang'ich ta'lim (to'rt yillik), O'rta ta'lim (yetti yillik) va oliy o'quv yurtidan iborat uch bosqichli ta'lim tizimi paydo bo'ldi. 1903-yillarga kelib Turkistonning turli joylarida 100ga yaqin har xil jadid maktablari ochildi. Jadid maktablari oyiga bir so'mdan, bir yarim so'mgacha to'lovli bo'lsa-da, bu maktabda o'quvchilarning 30-35 foizi kam ta'minlangan oila farzandlari bo'lib, ular bepul o'qitilgan.

TADQIQOT NATIJALARI. Jadid maktablari Turkistonda 15-20 yil ichida sezilarli darajada rivojlandi. Yangi usul jadid maktablarida diniy ta'limotlar bilan birga matematika, geografiya, tabiatshunoslik va boshqa dunyoviy fanlar o'qitilar edi. Ammo har qanday yangi harakat va yangiliklarga tish-tirnog'i bilan qarshi turadigan dindorlar bilan amirlik saltanati yangi usul maktablarining harakatiga qarshi chiqdi. Turkiston viloyati gazetasida "Tarjimon"ni o'qisangiz "kofir" bo'lasiz degan maqolalar e'lon qilindi. 1914-yili Ulug'bek madrasasi ichidagi Jome masjidiga yig'ilgan 5-6 ming musulmonga muazzin tomonidan jadidlarni va ruscha o'qishga da'vat qilganlarning kofir ekanligi va kimda-kim, bolasini usuli jadid maktabiga bersa, o'zi kofir, xotini taloq bo'lishini e'lon qildi. Lekin shunga qaramay Turkistonda jadid maktablarining soni ko'payib bordi va jamoatchilik e'tiborini o'ziga torta oldi. 1914-yil 9-14-may oralig'ida Toshkent shahrida o'lka o'qituvchilarining I qurultoyi o'tkazilib, unda kun tartibiga Turkiston o'lkasi xalqlari uchun eng muhim bo'lgan rus-tuzem maktablari bo'yicha masala kiritildi. Qurultoyda Turkiston o'lkasi delegatsiyasi rahbari Munavvarqori Abdurashidxonov Turkistonda maktab ishlarini isloh qilish bo'yicha ma'ruza qildi. Qizg'in bahs-munozaralardan so'ng, Turkistonda milliy maktablarni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu qarorga ko'ra shu davrgacha mavjud bo'lgan rus-tuzem maktablari milliy maktablarga aylantirilishi lozim edi; Boshlang'ich, o'rta va oliy ta'limga bo'linadigan maktablarda ta'lim ona tilida olib borilishi kerak; boshlang'ich ta'lim umumiy, majburiy, bepul 6 yoshdan bo'lishi, shu bilan birga maktab uchun davlat g'aznasidan, mahalliy tashkilotlar va shahar boshqarmalaridan mablag' "yangi usul" maktablari uchun ajratilishi lozim deb ko'rsatildi. Jadid maktablari uchun o'quv qo'llanmalari yozish yaxshi yo'lga qo'yildi. Jadid maktablarini o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlashda A.Avloniy (1878-1934)ning hissasi juda katta. A.Avloniy 1878-yil 12-iyulda Toshkentda

¹ Улуғбек Долимов. Туркистонда жадид мактаблари, Тошкент, Университет, 2006 10-бет.

dunyoga keladi. Avloniy asrimiz boshida o'lkamizda avj olgan jadidchilik harakatining faollaridan. U 1907-yilda o'z mahallasida jadid maktabini ochadi. Shu yili o'z uyida "Shuhrat" nomli gazetani nashr etadi. A.Avloniy jadid maktablari uchun to'rt bo'limdan iborat "Adabiyot yoxud milliy she'rilar", "Birinchi Muallim", "Ikkinchi Muallim", "Maktab gulistoni", "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi o'quv qo'llanmalarini yozdi. Turkistonda ilm-fan va ta'limni targ'ib qilish va rivojlantirishda Munavvarqori Abdurashidxonovning hissasi juda katta. Munavvarqori 1878-1931-yillar oralig'ida yashagan. 1901-yili o'z hovlisida jadidchilik maktabini ochadi. Bu jadid maktablari uchun "Adibi avval", "Adibi soniy", kabi alifbo va xrestomatiyalar, "Yer yuzi" deb nomlangan o'quv qo'llanmalarini yozadi².

Jadid maktablari uchun o'quv qo'llanmalarini yaratgan (1875-1919-yillar oralig'ida yashagan) M.Behbudiy hisoblanadi. Behbudiy dunyoqarashining rivojlanishida jadidchilik harakatining asoschisi I.Gasprinskiyning xizmati g'oyat katta. Behbudiy 1900-yilda haj safarida bo'lib, bu haj safari uning yangi usul maktablariga bo'lgan qarashini mustahkamlaydi. Uning tashabbusi bilan Samarqand atrofidagi qishloqlarda jadid maktablari ochiladi. Jadid maktablari uchun Behbudiy "Risolayi asbobi sovod", "Risolayi jug'rofiya umoniy", "Risolayi Rusiy", "Kitobat ul atfol", "Tarixi islom" kabi darsliklarni yozadi.

Jadid maktablari uchun o'quv qo'llanmalar 1901-yilda Is'hoqxon Ibrat tomonidan "Lug'ati sitta-olsina" asari nashr etiladi. Ushbu lug'at jadid maktablarida sharq va rus tillarini o'rganish uchun yagona qo'llanma hisoblangan. Abdiquodir Shakuriyning "Ruhnomoiy sovod" (Savod chiqarish qo'llanmasi) jadid maktablarida o'quv qo'llanma sifatida keng qo'llanib kelingan. Sovet davrida jadiclarning qo'lga kiritgan yirik yutuqlaridan biri, hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetiga asos solingani bo'ldi. Bu universitet 1918-yil 12-mayda jadidchilik harakatining otasi Munavvarqori Abdurashidxonov tashabbusi bilan tashkil topdi. Jadiclar birinchi navbatda aholining savodini chiqarish va jahon talablari darajasida ma'rifatli bo'lishiga harakat qildilar. Jadiclar matbuot va ta'limni rivojlantirish orqali xalqning ko'zini ochishga harakat qildi. 1905-yilning oxirida jadiclar tomonidan "O'rta Osiyoning umr gulzori" nomli gazeta chiqarilib, unda maktab islohotlariga va boshqa turmush masalalariga oid maqolalar chop etildi. Biroq bu gazeta ikki oydan so'ng podsho Rossiyasi tomonidan o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ldi. 1906-yilda Ismoil Obidov rahbarligida jadiclarning "Taraqqiy" gazetasi nashr etildi. Mazkur gazetada ta'lim sohasida islohotlar o'tkazish bilan

bog'liq fikrlar, o'lkaning siyosiy-ma'muriy tizimini tanqid qilish va musulmonlar birligini ta'minlashni o'z ichiga olgan maqolalar chop etildi. Shuning uchun ham gazeta ko'p vaqt o'tmay, hukumat tomonidan gazetaning nashrdan chiqarilishi ta'qiqlandi. 1906-yil sentyabrda "Xurshid" (quyosh) gazetasi nashrdan chiqib boshlab, unda ehtiyotkorlik bilan podsho hukumatining siyosiy boshqaruv tizimi tanqid qilindi va xalqning siyosiy ongini uyg'otuvchi maqolalar chiqarila boshladi. 1908-yilda "Shuhrat" nomli jadid gazetasi nashrdan chiqarildi. Unda chop etilgan, M.Behbudiyning maqolalaridan birida mahalliy xalq vakillaridan muhandislar, huquqshunoslar, shifokorlar, iqtisodchilar tayyorlash uchun yoshlarni chet ellarga yuborib, o'qitish lozimligi ko'rsatildi. Shuning bilan birga gazetada siyosiy hayotga oid maqolalar ham e'lon qilib borildi. Bu gazetalar ko'p vaqt o'tmay podsho hukumati tomonidan yopildi.

XULOSALAR. Sovet hukumati gazetalarni birin-ketin yopib, jadiclarning ma'rifatparvarlik harakatiga to'sqinlik qila boshladi. Biroq jadiclarga qarab qolmasdan, 1913-1915-yillar orasida "Samarqand", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Jonli til", "Buxoroi Sharif" va "Turon" nomli gazetalarni hamda "Al-isloh" va "Oyna" jurnallarini nashr etdi. Jadiclar matbuotining tarixiga keladigan bo'lsak, 1905-yil 17-oktyabrda Rossiyada yuz bergan to'ntarishlar sababli, podsho hukumati Manifest e'lon qilib, unda xalqqa ma'lum darajada konstitutsion erkinliklar berishga majbur bo'ldi. Jadiclar bu imkoniyatdan ustalik bilan foydalandilar. Qator madaniy tashkilotlar tuzildi. Gazeta-jurnallar chop etildi. Bularning biri 1906-yilning 27-iyunida nashr etilgan "Taraqqiy" gazetasi edi. Bu sana bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida matbuot kuni sifatida e'lon qilindi. Bu gazeta o'z davrida katta obro'ga ega bo'ldi deb yozadi A.Avloniy, hatto gazetani chiqargan Ismoil Obidovga "Taraqqiy" nomi berildi. Gazetada mahalliy yoshlarga o'z sahifalaridan keng o'rin ajratildi. 1906-yil sentyabrda Munavvarqori rahbarligida jadiclarning ikkinchi gazetasi bo'lgan "Xurshid" gazetasi nashr etildi. 1907-yil 1-dekabrda boshlab jadidchilik harakatining ko'zga ko'ringan vakili Abdulla Avloniy o'z uyida "Xurshid" gazetasi chiqara boshladi.

Bu uch gazeta o'z davrida Turkistonda eng e'tiborli gazetalardan hisoblanardi. Shuningdek, Toshkentda 1907-yilda Saidazimboy rahbarligida "Tujjor" gazetasi, 1908-yilda Ahmadjon Bektemirov rahbarligida "Osiyo" gazetalari nashr etildi. Samarqandda M.Behbudiy 1913-yilda "Samarqand" gazetasi va 1913-1915-yillar oralig'ida "Oyna" jurnalini nashr etishda faollik ko'rsatdi. Toshkentda

² Алимova Д.А. История как история, история как наука. – Ташкент, Узбекистан, 2009. 12 с.

1910-yillarda “Sadoi Turkiston” (1914-yilda Ubaydullaxo‘jayev rahbarligida), Farg‘onada “Sadoi Farg‘ona” (1914-yilda Obidjon Mahmudov rahbarligida), Buxoroda “Turon” (1913 y.) gazetasi, “Al-isloh” (Toshkentda 1915-1918-yillarda) jurnali Abdurahmon Sayyoh rahbarligida nashr etildi. Toshkentda “Sadoi Turkiston” gazetasiga Munavvarqori (1978-1931), A.Avloniy (1878-1934), Tavvallo (1882-1939), Mirmulla (1886-1923), A.Qodiriylar (1894-1938) o‘z maqolalari bilan qatnashdi. 1910-yillarning boshida Turkistonda yangi adabiyot paydo bo‘la boshladi. Bu borada 1901-yili nashrdan chiqqan. Munavvarqorining “Adibi avval”, “Adibi Soniy”, Saidrasul Aziziyning “Ustozi avval”, Abdulla Avloniyning “Birinci Muallim”, “Ikkinchi Muallim” asarlarining nashr etilishi ma‘rifiy ishlar rivojida katta rol o‘ynadi. Toshkentda Munavvarqori “Najot”, A.Battol “Sho‘roi islom”, A.Avloniy “Turon”, Ahmad Zaki Validiy “Kengash”, Kabir Bakir “Ulug‘ Turkiston”, T.Xudoyorxonov “Turk so‘zi”, Muxtor Bakir “Xalq dorilfununi”, Samarqandda “Hurriyat”, (Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shohmansur, Abdurauf Fitrat), Qo‘qonda, “El bayrog‘i”, Po‘lat Soliyev, Namanganda, “Farg‘ona nidosi” (Husain Makayev), Ashurali Zohiriy (“Yurt”), Mahmudxo‘ja Rizoiy (“Hurriyat”), “Chayon” (H.Tulakov, I.Tohiriy), “Ishchilar dunyosi”, “Izhoril haq” (Sadriddinxo‘ja ibn Shorifxo‘ja Eshon) kabi ko‘plab gazeta va jurnallar nihoyatda ko‘p bo‘ldi. 1918-yildan boshlab sotsialistik bosmaxona ishga tusha boshladi, uning dastlabki gazetasi 20-iyundan boshlab “Ishtirokiyun” (Sotsialist) O.Klebleev, A.Avloniy, N.To‘raqulov, A.Donskiylar rahbarligida nashrdan chiqdi. Bu gazeta 1920-yil 19-dekabrda boshlab “Qizil bayroq”, 1922-yil 13-sentyabrdan boshlab “Turkiston” nomlari bilan nashrdan chiqishni davom ettirdi. “Maorif” (1918-yil Toshkent), “Bolalar yo‘ldoshi” (1919-yil Samarqand), “Tong” (1920-yil Buxoro), “Qizil tikon” (1920-yil Namangan), “Qizil yo‘l” (1920-yil Toshkent) kabi qisqa umrli jurnallar chop etildi. 1918-yil Toshkentda A.Fitrat

tashabbusi bilan “Chig‘atoy gurungi” deb nomlangan adabiy-madaniy tashkilot paydo bo‘ldi va Cho‘lpon, Botu, Elbek, G‘ulom Zafariy kabi fan va madaniyatimiz namoyandalarini o‘z atrofiga to‘pladi. Atigi bir yarim yil faoliyat ko‘rsatgan bu tashkilot, jamiyat, til qoidalarini ishlab chiqishda, adabiyot tarixini o‘rganish, teatrchilikni rivojlantirishda katta tadbirlarni amalga oshirdi. Biroq bunday milliy-madaniy tiklanish yo‘llari yopilib bordi. Madaniy, ma‘rifiy hayot asta-sekin siyosat tizimiga tushib qoldi. Jadidlar o‘zlarining ma‘rifiy va siyosiy harakatlarini matbuot orqali keng yoydilar. Jadidlar tomonidan tarixda birinchi marta zamonaviy milliy matbuot va bosmaxonaga asos solindi. Milliy o‘zlikni anglash, milliy ruh va ongning paydo bo‘lishida, milliy ozodlik kurashi va mustaqillik g‘oyasini shakllantirishda matbaalarning hissasi g‘oyat yuqori bo‘ldi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qosimov, B. Milliy Uyg‘onish. –T.: 2002.
2. Sharipov, R. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. – Toshkent: 2002. –B. 9-10.
3. Alimova, N. Chor Rossiyasining Turkistonda olib borgan siyosati. (1867-1917 -yillar). Tarix fan. nomzodi dissertatsiya. –T.: 2004. –B. 27-28.
4. Алимova Д.А. История как история, история как наука – Ташкент: Узбекистан, 2009.
5. Munavvarqori Abdurashidxonov. Xotiralarimdan .– T.: 2001. –B. 8-9.
6. Dominov, U. Is‘hoqxon Ibrat T: Sharq, 1994. Ulug‘bek Dolimov. Turkistonda jadid maktablari, Toshkent: Universitet, 2006.
7. Jadidchilik: Islohot, yangilash, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash (Davriy to‘plam) T.: Sharq, 1999.
8. Jalolov, A. O‘zganboyev, X. O‘zbek ma‘rifatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning o‘rni. T.: Fan, 1993.

